

DOI 10.15407/mics2020.08.080

УДК 39.316.4. 477(74)

Тетяна Тхоржевська,

*кандидат історичних наук, доцент,
Одеський національний політехнічний університет*
<https://orcid.org/0000-0002-4696-4636>

Катерина Виноградова,

бакалавр культурології

ДВІР У СПАЛЬНОМУ РАЙОНІ ОДЕСИ В УЯВЛЕННЯХ ТРЬОХ ПОКОЛІНЬ ЙОГО МЕШКАНЦІВ

У статті вивчається змінність/незмінність уявлень про спільний комунікативний простір на прикладі одного двору у спальному районі Одеси. Застосовуються методи глибинного інтерв'ю та ментального картування, за допомогою яких досліджуються уявлення трьох вікових груп мешканців дворового простору. Такий підхід дає можливість досягнути розуміння мешканцями двору як спільного простору в період від заселення нових будинків (1979–1980) до сьогодення (дослідження проводилося навесні 2018 р.). Головною дослідницькою стратегією є започаткований структуралістами метод бінарних опозицій. Для аналізу змінності/незмінності уявлень про спільний простір двору використовуються бінарні опозиції колективне/індивідуальне, активність/байдужість, свій/чужий. Помічені нами тенденції розвитку уявлень про спільний простір двору спрямовані від колективізму до індивідуалізму, від активності до байдужості (або «негативної толерантності» за визначенням В. Сквірської та К. Хамфрі); від «всі свої» та простір «наш» до «непомітності» (чужого й незрозумілості належності простору).

Ключові слова: антропологія, місто, спальний район, Одеса, уявлення, спільний простір, ментальне картування, двір, бінарні опозиції.

¹ Див., наприклад: Гримич, М. (Ред.). (2017). *Антропология простору: збірник наукових праць*. (Т.1: Культурний ландшафт Києва та околиць). Київ: Дуліби; Отріщенко, Н. (Ред.). (2018). *Сихів: простори, пам'яті, практики. Результати третьої міської літньої школи «Уявлення та досвіди»*. Львів: ФОП Шумилович.

² Петренко-Лисак, А. (2018). *Міський балкон – не-місце чи поза-місце на межі приватного і публічного*. Київ: Рубрика. Retrieved from <https://rubryka.com/blog/miskyj-balkon/>

³ Борисенко, М. (2009). *Житло та побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ століття*. Київ: ВД «Стилос»; *Этнология Одессы в исторической и современной перспективах*. (2017). Одесса: Ирбис.

⁴ Holston, J., & Appadurai, A. (1996). Cities and Citizenship. *Public Culture*(8), 193. Retrieved from http://www.arjunappadurai.org/articles/Appadurai_Cities_and_Citizenship.pdf

⁵ Прадо, Д. & Прадо, І. (2017). УРБАНІСТИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ. *City: History, Culture, Society*(1), 11–43. doi:<https://doi.org/10.15407/mics2016.01.011>

Постановка проблеми

Дослідження українських міст за допомогою методів культурної/соціальної антропології актуалізувались упродовж останніх кількох років. Незважаючи на новизну подібних проектів для українського гуманітарного простору вже існують комплексні роботи, присвячені окремим містам або районам¹. Наявні також вивчення окремих сюжетів у міському просторі, які торують шлях урбаністичним дослідженням у різних наукових контекстах². Важливим у цьому контексті є напрям «етнології міста», в межах якого міста стають новим етнографічним полем³. Разом з тим станом на сьогодні не випадає говорити про вичерпаність подібних досліджень. Радше навпаки, це «поле» дає значну дослідницьку перспективу на майбутнє.

А. Ападураї стверджує, що «сучасне міське життя містить численні й різноманітні культурні особливості, способи життя та форми присвоєння міського простору»⁴. Антропология уможливило дослідження цього різноманіття, адже «...пропонує унікальний підхід, що ґрунтується на практичному досвіді, і досліджує, як саме глобальні процеси позначаються на житті окремої людини і цілих спільнот на мікрорівні й у ширшому контексті»⁵. Отже, необхідність усвідомлювати глобальні тенденції не заперечує цінностей локальних досліджень, вивчення заведених практик у межах окремих спільнот.

Друга половина ХХ ст. відома як доба глобальної урбанізації, внаслідок якої вже на початку ХХІ ст. у містах опинилася більшість людства. Радянська модернізація, зокрема й урбанізація, була частиною цих процесів. Розпад СРСР, становлення України як незалежної держави зумовили зміни багатьох повсякденних практик. Усі ці процеси впливали на людські співтовариства, різноманітні локальні спільноти.

Об'єктом нашої уваги в цій роботі є один двір у спальному районі Одеси – на житловому масиві Котовського. Ми намагалися з'ясувати, в який спосіб мешканці двору змінювали свої уявлення про спільний простір; у цьому й полягає головна мета нашої роботи. Хронологічно дослідження охоплює період від заселення перших мешканців у нові будинки (1979–1980-ті рр.) до сьогодення (дослідження проводилося навесні 2018 р.).

«Одеський двір»: антропологічні дослідження

Серед антропологічних досліджень Одеси варто згадати два дослідницькі проекти, де «двір» як окремий локус так чи інакше був у фокусі уваги.

У 1995 році в Одесі проходила літня школа із соціальної антропології, організована Інститутом розвитку людини імені Макса Планка. Одним із підсумків її є дуже якісна антропологічна праця Ольги Болдецької та Мануели Леонхардт «Велика родина? Сусідські стосунки у старій частині мі-

⁶ Болдецкая, О., & Леонхардт, М. (1995). Большая семья. Двор и соседские отношения в старой части города Одесса. В *Некоторые итоги Летней школы по социальной антропологии под руководством д-ра Биргитт Мюллер (Берлин, ин-т М. Планка) в Одессе*. Одесса. Retrieved from <https://sites.google.com/site/summerschoolodessa1995/boldetskay-ironhargt-a-grait-family1995>

⁷ Сквирская, В., & Хамфри, К. (б.д.). Одесса: «скользкий» город и ускользящий космополитизм. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/odessa-skolzkiy-gorod-i-uskolzayuschiy-kosmopolitizm>

⁸ Линч, К. (1982). *Образ города*. Москва: Стройиздат.

⁹ Отрищенко, Н. (2017). Шляхи та образи: способи зображення простору на ментальних мапах. В *Антропология простору. Том 1. Культурний ландшафт Києва та околиць* (сс. 104–114). Київ: Дуліби; Соболева, О., Овсіюк, О., & Полек, Т. (2017). Антропологічне дослідження локальної міської спільноти Ірпеня. *Українознавство* (3 (64)), 214–231.

¹⁰ Хочемо принагідно подякувати Центру міської історії Центрально-Східної Європи, зокрема Наталі Отрищенко та Ірині Склокіній за надану нам консультативну підтримку.

ста». Використовуючи метод спостереження у поєднанні зі співучастю, творіння разом соціальної реальності, дослідниці аналізують сусідські й родинні стосунки, використання спільного простору, який існує між приватним і публічним, конфлікт між ідеалом «рівності» та нерівністю, принаймні матеріальною, заздросці, формування авторитету й багато інших тем⁶.

У 2006–2007 роках Одесу вивчали представники Кембриджського університету. У результаті була опублікована праця Керолайн Хамфрі і Віри Сквирської, які визначають Одесу як «непевне» місто⁷. Авторки, вивчаючи місто (у тому числі на прикладі двору) крізь призму теорії транслокальності, звертають увагу на феномен негативної толерантності пострадянської доби, який, на їхню думку, замінив радянський вимушений космополітизм.

Обидва дослідження підкреслюють важливість еміграції та певної ностальгії тих, хто лишився, за тими, хто поїхав; подають цікаві спостереження щодо усвідомлення й артикуляції «чужого». Надзвичайно значущим в обох дослідженнях є надання «чужому» у дворі етнічного забарвлення. Обидва дослідження подають матеріал для роздумів і порівнянь.

Метод

Вивчаючи міський простір, варто враховувати відсутність статичності його сприйняття містянами, відсутність рефлексії щодо нього (сприйняття як даність, як те, над чим не варто замислюватись), складність вербалізації чуттєвого сприйняття. Отже, постає необхідність застосування для дослідження міста особливих методів, одним із яких є метод ментального картування. Уперше метод був застосований К. Лінчем, який зауважував, що «образ одночасно і результат безпосереднього відчуття, і пам'ять про минулий досвід, він відіграє принципову роль як в осмисленні інформації, так і в керівництві дією»⁸. У подальшому метод ставав у пригоді багатьом дослідникам міського простору, у тому числі вітчизняним⁹. Ми також вирішили скористатися цим методом¹⁰, застосувавши його в окремому невеликому локусі – дворі.

Оскільки ми ставили за мету з'ясувати зміну уявлень стосовно двору як спільного комунікативного простору, то обрали три вікові групи або три умовні покоління мешканців. Перше покоління – це люди, які першими заселилися в нові будинки двору у 1979–1980 рр. і мешкають тут до сьогодні. Наші співрозмовники старшого покоління мають сільське походження. Щоправда, варто підкреслити, що їхній переїзд саме до цього двору зазвичай відбувався не безпосередньо із сільської місцевості, а з тимчасового житла в Одесі. Тимчасовим житлом були або гуртожитки, або «приватний сектор», часто так званий нахалстрой, тобто будинки, зведені без санкції будь-якої (центральної чи місцевої) влади. Друга, середня, вікова група представлена людьми, які заселялися разом з батьками в дитячому віці і також мешкають тут до сьогодні. Підкреслимо, що всі наші респонденти цієї групи є дітьми тих, хто заселився у двір наприкінці 1970 – на початку 1980-х років.

Третє покоління представляють молоді люди, які народилися в другій половині 1990-х років. Варто уточнити, що представники молодого покоління, які були нашими співрозмовниками, є дітьми тих, хто переїхав до цього двору з батьками в дитячому віці. Ці молоді люди, таким чином, є «третьім поколінням» мешканців двору.

Із представниками всіх трьох вікових груп ми проводили глибинне тематичне інтерв'ю, фокусуючись на біографічних подіях, пов'язаних із дворовим простором. Головні запитання, на які ми спиралися, були такі:

- Що Вам найбільше подобається у дворі? Що не подобається?
- Чи хотіли б Ви щось додати чи змінити у дворі? Що саме?
- Хто, на Вашу думку, має доглядати за цим простором?
- Чи змінився двір із часів Вашого дитинства (молодості)? Якщо «так», то як саме?
- Як Ви вважаєте, чи є двір комфортним для людей різного віку?
- Що Вам відомо про ОСББ?

Крім того, ми ставили запитання, які дещо різнилися для різних вікових груп, оскільки образ цього простору формувався у дещо відмінних умовах. Для найстарших мешканців двір не мав попередньої історії, вони самі формували його образ, задавали межі використання цього простору. Ми запитували їх про новосілля, святкування весіль та інші ритуальні практики, які вони фактично встановлювали, намагаючись виявити можливі комунікативні вузли та причини їх виникнення, способи знайомства нових сусідів тощо. Наступні дві вікові групи розпитували про дитячі ігри та юнацьке дозвілля. У середньої вікової групи довідувалися про те, як люди сьогодні збираються й домовляються, коли потрібно провести ремонтні роботи, вирішити інші питання, які потребують колективної участі.

Далі ми пропонували нашим співрозмовникам аркуш А4 та фломастер темного кольору і просили намалювати двір, «таким, яким Ви його бачите». Жодних уточнень ми не давали. Інтерв'ю відбувалися або в квартирах, або у дворі за столом. Час був необмежений. Під час малювання не вимикали диктофон, продовжуючи розмову.

Застосовуючи метод ментального картування в поєднанні з глибинним інтерв'ю, виходили з того, що, зображуючи окремі елементи на аркуші та пояснюючи їх значущість, людина може усвідомлювати й водночас формувати образи простору.

Аналізувати інтерв'ю намагалися, використовуючи засади герменевтичного аналізу біографічних наративів¹¹. Щодо малюнків, то єдиної методики їх інтерпретації сьогодні не існує. Ми намагалися виявити образ власного двору у представників трьох поколінь його мешканців. Саме тому аналізували, по-перше, наявність чи відсутність на малюнку будинку й окремих елементів простору двору, зокрема наявність чи відсутність тих місць, які були визначені як головні місця комунікацій.

¹¹ Розенталь, Г. (2003). Реконструкція рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью. Retrieved from http://www2.rshu.ru/binary/2630626_92.1392696619.17599.pdf

¹² Ходорівська, Н. (2009). Смысловые образы в уявлениях про поселения. В *Якісні дослідження в соціологічних практиках: навчальний посібник* (стр. 271–295). Київ: Інститут соціології НАН України.

¹³ Леви-Строс, К. (1985). *Структурная антропология*. Москва: Наука.

¹⁴ Паперный, В. (1996). *Культура Два*. Москва: Новое литературное обозрение.

¹⁵ Всі імена у тексті змінено.

По-друге, приділяли увагу окремим елементам та їх символічному навантаженню. По-третє, звертали увагу на час, який намагався передати респондент, – минулий, сучасний, майбутній (окремі елементи методики аналізу малюнків були запропоновані Н. Ходорівською)¹².

Важливою передумовою нашого дослідження є той факт, що одна із авторок, Катерина Виноградова, сама є мешканкою двору від народження до сьогоднішнього дня. Тож використані нами методи дослідження доповнювалися включеним спостереженням.

Дослідницькою стратегією ми обрали структуралістський метод бінарних опозицій. У фокусі уваги структуралістських концепцій починаючи від К. Леви-Строса¹³ є виявлення багаторівневих зв'язків між елементами пізнаваного цілого, які здатні зберігати стійкість за різних змін і перетворень. Основу культурних феноменів утворює структура, що її розуміють як сукупність об'єднаних елементів глибинних відносин, які безособові, безпосередньо не спостерігаються і не усвідомлюються, залишаються незмінними, хоча їх прояви різноманітні й мінливі. Загальним принципом структури є повторювані протиставлення – бінарні опозиції. Безпосередньо в цьому дослідженні ми спиралися на відому працю В. Паперного «Культура Два», де автор стверджував, що всі політичні, культурні, соціальні, економічні та інші галузі підпорядковуються чітким бінарним опозиціям, якщо відмінність між умовними моделями сягає 20–30 років¹⁴.

Змінність/незмінність уявлень про спільний комунікативний простір (двір) ми розглядаємо крізь призму трьох бінарних опозицій: колективне/індивідуальне; активність/байдужість; свій/чужий.

Колективне /індивідуальне

В уявленнях/спогадах людей старшого віку феномен колективності має багато проявів. Передусім тут варто згадати про проведення колективних ритуалів у просторі двору. На початку 1980-х актуальними були весілля, новосілля, проводи до армії, поховання. Повний ритуальний текст або його окремі структурні частини були пов'язані зі спільним двором простором. Наприклад, весільний ритуал, ймовірно привезений із «традиційної культури», відтворювався в межах двору: «...мой брат женился, просто во дворе делали свадьбу, ставили палатку...» (Софія, 1953 р.н.).¹⁵ «Во дворе у нас делали свадьбы... Шалаш натягивали да, палатку большую, длинную, музыку приглашали, как обычно, в палатке – в уголке музыка» (Ольга, 1952 р.н.). Наші співрозмовники пояснювали саме таке святкування необхідністю запросити не лише родичів, а й друзів і сусідів по двору.

Принагідно зауважимо, що радянське місто кінця 1970-х – початку 1980-х років пропонувало не багато варіантів для святкування весілля для пересічних містян, особливо якщо вони збиралися запросити значну кількість гостей. Тому відтворення «традиційних» практик видавалося цілком адекватним міському контексту тих часів.

Важливим проявом колективності у спогадах є праця. Спогади про спільні «суботники», коли жителі виходили у двір, саджали квіти, білили дерева, фарбували лавки, займають важливу частину розповідей. «Были субботники, да. По уборке вот, да вот деревья обкапывали» (Ольга, 1952 р.н.). Нам не вдалося з'ясувати, подібні заходи ініціювалися згори чи були результатом самоорганізації. Наявність цих заходів конкретно в цьому дворі не викликає сумнівів: спогади про «суботники» існують в уявленнях (які, власне, і є предметом нашої уваги) як старшого, так і середнього поколінь мешканців двору і зафіксовані на фото. Проте важливо підкреслити, що таке стійке збереження уявлень про колективізм у минулому може бути пов'язане з культивуванням колективізму в радянській культурі та трансляцією подібних уявлень старшим поколінням мешканців.

Значне місце у біографічних наративах, сфокусованих на двір у минулому, займають практики взаємодопомоги. Такі персонажі, як сусід-сантехнік, який безкоштовно лагодив усі поломки, сусідка-лікарка, яка надавала медичну (звісно ж, безкоштовну) допомогу, постійно згадуються в розповідях.

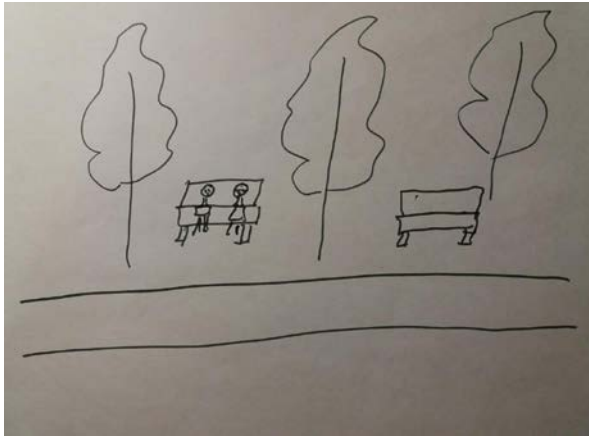
Колективність проявляла себе також у щоденному дозвіллі – представники першого покоління мешканців двору проводили час, спілкуючись одне з одним, разом гуляючи з дітьми, граючи в карти чи доміно. На той час їм цілком вистачало дворового простору для розваг і проведення вільного часу. Одна з наших співрозмовниць організовувала дитячі свята просто у дворі, намагалася згуртувати дітей для спільного корисного (на її думку – як у минулому, так і сьогодні) дозвілля. Цю жінку (1936 р.н.) згадували майже всі наші співрозмовники. «... у нас тут... была... Антонина Петровна – это которая такая сгорбленная всё время вечно куда-то что-то бегают коммунистка она такая преданная... Так они тут организовывали на День Победы, они варили здесь кулеш, дети рассказывали стихотворения. Они в халатах, звездочку делали... Ну вот это когда мы заселились, раньше. В начале 80-ых годов. Они там стихи рассказывали, кто-то из дому печенье принес, чай заварили...» (Ольга, 1952 р.н.).

Усі ці події та ситуації люди переживали разом, у колективі. Важливо, що представники всіх поколінь зауважують, що колективність («дружність») лишилася в минулому. Для першого покоління колективність/дружність є маркером минулого.

Вельми промовистим є малюнок, який зробила та сама Антоніна Петрівна. Передусім вона (на відміну від інших) не погодилася малювати під час розмови з нами, натомість, як гарна учениця, з'ясувала, у чому полягає завдання й пообіцяла «виконати» його на завтра. Саме це вона й зробила (мал. 1). На малюнку дитячий майданчик, який діти використовують переважно для ігор, зображений як майданчик, де діти працюють. Це відсилає до феномену колективності праці, яка в радянські часи була поширена й на дитячі заняття, такі як, наприклад, виготовлення шпаківні, допомога батькам у ремонті та фарбуванні лавок, гойдалок тощо. Пояснюючи наступного дня свій малюнок,

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

жінка зауважила, що обрала саме таке зображення тому, що хотіла підкреслити саме дію праці, а не дозвілля. Важливою є також наявність людей на малюнку, яка свідчить, що двір в уяві авторки є людним місцем. Тут зображені діти, які зайняті спільною справою, дівчинка на спортивному майданчику, яка грається з м'ячем (вона там, де їй належить бути), бабусі, які доглядають за квітами. Жінка доповнила своє «ідеальне» зображення підписами. На наш погляд, це свідчить про бажання бути почутою, донести своє бачення «правильності» розуміння дворового простору, яка полягає саме в колективній праці. Власне, необхідності колективності, зокрема дитячої, була присвячена й значна частина інтерв'ю. Малюнок суттєво доповнює, є продовженням тексту інтерв'ю.

Варто підкреслити, що малюнки інших представників найстаршої вікової групи також містять зображення людей. Наприклад, Софія намалювала досить схематичний малюнок, проте люди на ньому є (мал 2).

Розповіді про двір представники наступної вікової групи (нашим інформантам, яких ми умовно до неї віднесли, виповнилося від 40 до 50 років) починають переважно з дитинства; саме дитинство викликає асоціацію з територією двору. Деякі з них пригадують дворові весілля, але найбільше розповідей про дитячі ігри. «Постоянно в жмурки, казаки-разбойники, ну в слепого кота меньше. В основном в жмурки. А здесь зимой когда снег выпадал, это ж вообще было супер, по крайней мере, я не знаю, у меня такие хорошие воспоминания остались, не знаю как у кого... каток, молодежь устраивала, катались на санках» (Олександра, 1977 р.н.). Згадують ту ж таки Антоніну Петрівну. Із сьогоденням двір майже не викликає асоціацій. Важливими є спогади про дитинство, про дитячі ігри у дворі, де двір постає саме як місце прояву колективності.

Важливим символом колективності є «слон-гірка», який був встановлений спільними зусиллями на дитячому майданчику. Він згадується в багатьох розповідях, історія про те, як «это мы его принесли» (Олександра, 1977 р.н.), «мы ж его тащили!.. мы устанавливали...» (Галина, 1974 р.н.), переказується з гордістю. Саме слово «ми» підкреслює спільність, колективність дії.

Водночас наші співрозмовники неодноразово згадували й двір у сьогоденні. Ішлося про необхідність догляду за ним, ремонтних робіт тощо. Усе це здійснюється невеликою групою людей, які безпосередньо зацікавлені в результаті, але не усвідомлюють себе колективом. У спогадах про дитинство та юність постійно фігурує «ми». У характеристиці сьогоденних практик – «я» або «вони».

Варто відзначити, що на малюнках представників середньої вікової групи немає людей (мал. 3). Можливо, їхні сьогоденні повсякденні практики не пов'язані з дворовим простором і вони ніби не помічають у ньому людей. Деякі наші співрозмовниці розповідали, що багато їхніх друзів дитинства поїхали чи померли. Можливо, вони не ототожнюють простір минулого з сьогоденньою дійсністю – сьогодні тут уже немає їхніх колишніх друзів, а значить двір для них ніби порожній. Люди, яких ми віднесли до середньої вікової групи, належать до активного віку. Отже, існує також

Місто: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО

Мал. 4

імовірність того, що їхній вільний час значно скоротився порівняно з молодими роками. Разом з тим наявність значної кількості способів проведення часу, що існують нині (від кав'ярень до соціальних мереж), також може пояснювати такі результати. Проте це питання потребує подальших окремих досліджень. Важливим також є, на наш погляд, «вид згори», який з'являється саме в малюнках цієї вікової групи (мал. 4).

В уявленнях представників молодшої вікової групи «колективність» також належить минулому. Їхнє «минуле» – це дитинство, проведене в тому ж дворі в дитячих іграх.

- Рассказывай, почему слона нарисовала?
- Потому что все детство у меня на нём прошло.
- Ты часто гуляла во дворе?
- Всегда. Утром вышел – вечером зашел (Христина, 1996 р.н.).

Уявлення про дитинство як про постійну гру у дворі інший наш співрозмовник презентує так, ніби це були його щоденні будні, та ця стабільність подій його тоді (в дитинстві) цілком влаштувала: «Короче, то що я помню: просыпаешься в 10 утра, идешь к домашнему (телефону), набираешь друзей, и всё, и мы выходим с 10-ти утра и начинаем беситься и играть. Играли постоянно вот тут вот мячиком, в «одно касание» игра так называется. Часов 5 мы играли, потом на стадионе бегали в футбол и вот так в основном про*бывался весь день» (Артем, 1996 р.н.).

Автор не тільки розповідає про свої дитячі розваги, а й дає їм оцінку, яка сформована з позиції «сьогодні»: зараз хлопцеві здається, що той час вони марнували даремно.

Ситуація сьогодення для молодшої вікової групи постає як витіснення колективного, заміна його індивідуальним. Про це свідчить, на наш погляд, наявність оцінки своїм вчинкам у минулому з негативним відтінком:

- И потом перестали играть в карты?
- Ну как-то они повзрослели, и у меня больше мозгов появилось, и у Жоры и все (Артем, 1996 р.н.).

З оповідей цієї вікової групи випливає, що проводити час у дворі – це вже «не круто», не модно; молодь проводить дозвілля поза межами двору; тож двір не є частиною їхньої ідентичності.

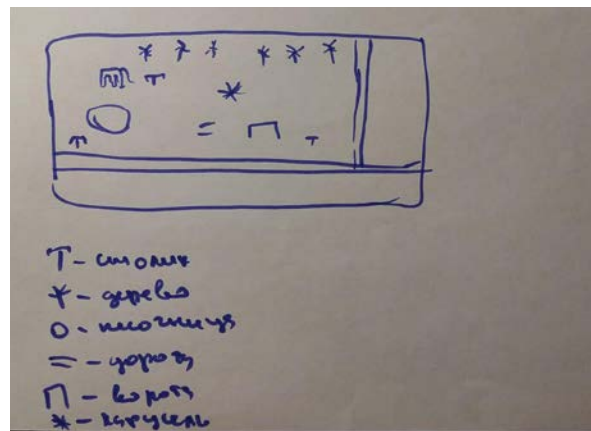
– А в чем интересы изменились? Вот ты говоришь «мы повзрослели» и в принципе перестали сидеть во дворе.

– Ну, взгляды на жизнь... ну... кому-то достаточно, допустим, просто выйти во двор попить чего. Мне типа это не интересно, не вижу в этом ничего такого...

- А где вы чаще всего проводите время, если не во дворе?
- Учёба, работа.
- Ну, общаетесь, да?

Мал. 5

Мал. 6

– Ну, вообще учеба, работа, тренировки какие-то определенные... С Жорой всегда просто так выходим, гуляем по району, ну просто вдоль... такое. Ну типа, грубо говоря, можно сказать, что эта обстановка сменилась на другую, и все (Артем, 1996 р.н.).

За нашими спостереженнями, якщо молоді люди й використовують дворочий простір для комунікації, то лише надвечір і для особистих зустрічей.

Аналіз малюнків цієї групи також свідчить, що уявлення про двір співвідносяться зі спогадами про дитинство; двір постає як суто дитячий простір. Наприклад, Христина намалювала «гірку-слонна», якої сьогодні вже немає (мал. 5). Варто звернути увагу на те, що людей на цих малюнках також немає, як і на зображеннях середньої вікової групи. Причому сюжетний простір зображуваного не дає можливості намалювати людей. На окремих малюнках об'єкти зображені хаотично, так, що з ними неможливо було б взаємодіяти в реальному просторі. Це скоріше об'єкти-спогади, ніж об'єкти для дії в сьогоденні. Двір залишився для респондентів чимось таким, що вони використовували в дитинстві, але не зараз. Важливість цього простору для молодих людей можна також виявити з розміру зображуваного простору. Артем (22 роки) навіть не скористався усією площею аркуша для малюнка (мал. 6).

Отже, діахронічний аналіз у підсумку дає таку картину (табл. 1). Найстарше покоління, люди, які першими «опановували» цей простір, сприймають колективність, як обов'язкову частину свого життя, неодмінну складову будь-яких дій у спільному просторі. Середня вікова група також відносить колективність до минулого, пригадуючи дитинство. Разом з тим представники цієї групи погоджуються на індивідуальні прояви комунікації, дії окремих невеликих груп або одноосібні. Для **третього покоління** індивідуальні прояви комунікацій – це вже норма. Колективність стосовно цього простору для них – феномен минулого, ідея актуалізації колективного у дворі не має сенсу.

Табл. 1

	Колективне	Індивідуальне
20 – 25 років		+++++
40 – 50 років	+++++	
60 – 80 років	+++++	

Активність/байдужість

Прояви активної поведінки, активної участі в житті дворочного простору в уявленнях старшої вікової групи можна розділити на колективність минулого й індивідуальність сьогодення. Активність

Мал. 7. Суботник з участю дітей, 1980-ті рр.

¹⁶ Болдецкая, О., & Леонхардт, М. (1995). Большая семья. Двор и соседские отношения в старой части города Одесса. В *Некоторые итоги Летней школы по социальной антропологии под руководством д-ра Биргитт Мюллер (Берлин, ин-т М.Планка) в Одессе*. Одесса. Retrieved from <https://sites.google.com/site/summerschoolodessa1995/boldetskay-Ironhargt-a-grait-family1995>

Мал. 8. «День Нептуна», 1980-ті рр.

проявлялася через колектив і в колективі в минулому, а сьогодні вона проявляється через особисті зусилля окремої людини. Незважаючи на те, що вони почасти зберігають власну активність, їхні характеристики сьогоденної активності у дворовому просторі вельми промовисті. Активність продовжує існувати, адже хтось саджає квіти, ремонтує лавки та дитячий майданчик. У своїх розповідях люди ніби спеціально принижують важливість цих дій незважаючи на їх користь: «и вот это вот это самое слоник, вот это молодые сделали эти самые колеса там, миску вот это вот закопали там. Ну оно красиво, но его надо обновлять, а они так сделали один раз и все» (Ольга, 1952 р.н.).

Можна припустити, що ця позиція обумовлена існуючою в їхній уяві моделлю двору як радянського світу. Літні жителі ніби не звертають уваги на прояви активності сьогодні, бо ці прояви мають індивідуальний характер, а справжня активність для них – це активність колективна. Лише колективність робить активність «легітимною», «правильною».

Найактивнішу позицію продовжує займати вже згадана Антоніна Петрівна, про яку з повагою говорили наші співрозмовники всіх вікових категорій. Тут варто звернутися до антропологічного дослідження одеського двору 1995 р. Аналізуючи сусідські стосунки в одеському дворі у старій частині міста, дослідниці літньої школи соціальної антропології звернули увагу на Маргариту Олександрівну, яка з 1949 року обіймала посаду голови дворового комітету. Так само, як і Антоніна Петрівна, Маргарита описана як комуністка за переконаннями, учасниця різних ветеранських об'єднань. Мешканці двору віддають їй належне, пам'ятаючи її зусилля щодо телефонізації двору та підключення його до мережі центрального опалювання. Вона також довгі роки «стежила за порядком», у тому числі піклувалася про відправлення до лікувальних закладів людей, які зловживали спиртними напоями. У досліджуваній період (1995) Маргарита продовжувала відчувати відповідальність за життя двору і користуватися повагою. Разом з тим дослідниці зазначають, що «багато з мешканців двору більше не хочуть визнавати репресивний патерналізм, який надавала їм держава в особі голови комітету», й останнім часом «у її словах дедалі більше сумніваються»¹⁶. Мешканці двору, який став об'єктом нашої уваги у 2018 році, з повагою ставляться до Антоніни Петрівни, згадуючи її колишню й теперішню активність у вихованні дітей. Можна, здається, говорити про те, що з її постаттю пов'язане уявлення про «правильну» колективну активність, яка лишилася переважно в минулому і якої вкрай не вистачає сьогодні.

В уявленнях середньої вікової групи активність (як і колективність) пов'язана з минулим. На підтвердження минулої активності одна з наших співрозмовниць демонструє світліни часів свого дитинства (мал. 7, 8). Водночас серед них є як люди, які намагаються бути активними, так і ті, хто лишається байдужим до навколишнього спільного простору. Перші, висловлюючи невдоволення відсутністю колективної активності, погоджуються на індивідуальну, характеризуючи байдужість інших характерним вербальним кліше «уже не допросишься». Другі здебільшого вважають, що за

двором має доглядати хтось інший. Цей інший не є чітко артикульованим, але асоціюється із владою («депутатами», «міською владою»). Проте «справжня активність» є колективною, як і для старшого покоління. Така активність лишилася в минулому, сьогодні вона неможлива. Імовірно, саме тому питання стосовно створення ОСББ й досі лишається відкритим.

Наймолодша вікова група так само пов'язує активну участь у житті двору з минулим, з тими ж таки дитячими іграми. Щодо сьогоднішнього респонденти відверто відзначають власну байдужість до цього простору, створення ОСББ та інших справ, які потребують колективної участі. Вони менше за інших проводять час у дворі й зауважують, що для них цього простору замало для комунікації. Вони вже не покладають обов'язок догляду за цим простором на депутатів чи міську владу, кажуть, що доглядати мають жителі цього простору, але, судячи з їхніх відповідей, себе до цих жителів вони не зараховують. Уявлення про спільний простір крізь призму бінарної опозиції активізм/байдужість подано в табл. 2.

Табл. 2

	Активізм	Байдужість
20 – 25 років		+++++
40 – 50 років	+++++	
60 – 80 років	+++++	

Свій/чужий

Пропонуючи нашим співрозмовникам намалювати двір, ми не окреслювали навмисно його «меж». Тому «чужого» простору на малюнках не спостерігаємо, проте можна говорити про спосіб обмеження того простору, який відчувається як «свій». На ментальних мапах є, наприклад, намальовані будинки, якими обмежений двір (мал. 4), або дерева, посаджені вздовж дитячого садка, і квіти, висаджені біля одного з будинків (мал. 1, 3, 5). Намальовані кордони можуть також виявлятися у вигляді простої лінії, якою обмежив свій малюнок його автор (мал. 6). Можна говорити про більш-менш усталені уявлення щодо обмеження «свого» простору в усіх вікових групах.

Для представників найстаршої вікової групи, яка першою опанувала цей простір, чужинці не становили проблеми. У спогадах про минуле чужий непомітний, його начебто не існує. Наші співрозмовники підкреслювали, що в минулому були «всі свої». Пригадуючи колишніх мешканців двору, вони вказували будинок, квартиру, склад сім'ї та життєві перипетії окремої людини. Ці знання допомагали називати майже всіх жителів «своїми». Носіями такого колективного знання,

Мал. 9

¹⁷ Зиммель, Г. (2008). Экскурс о чужаке. В *Социологическая теория: история, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение»* (А. Филиппова, пер., стр. 7–13). СПб.: Владимир Даль.

¹⁸ Болдецкая, О., & Леонхардт, М. (1995). Большая семья. Двор и соседские отношения в старой части города Одесса. В *Некоторые итоги Летней школы по социальной антропологии под руководством д-ра Биргитт Мюллер (Берлин, ин-т М.Планка) в Одессе*. Одесса. Retrieved from <https://sites.google.com/site/summerschoolodessa1995/boldetskaya-leonhargt-a-grait-family1995>

¹⁹ Там само.

а отже «охоронцями» «свого» простору, були літні жінки, так звані бабки, які сиділи на лавках у дворі (мал. 9). «И там напротив 4-ой парадной тоже стол стоял, стулья, там пожизненно сидели их по 5–6 человек, тоже все знали. Ко...ская с 8-го этажа. Она болела сахарным диабетом, и она по пол дня сидела за столом, она все знала тоже: кто откуда пришел, кто к кому зашел, у кого шум. Сидит под домом, и она знает, в какой квартире скандал, кто где с кем ругается, она все-все знала» (Софія, 1953 р.н.).

У розповідях середньої вікової групи «чужий» з'являється, він досить чітко окреслений і належить сьогоденню. «Чужі», не мешканці двору, отримують негативну емоційну оцінку. Чужими сприймаються як ті, хто переїхав сюди жити нещодавно, так і ті, хто приходять на прогулянку з будинків, що «не належать» цьому простору: «У нас просто двор как бы зеленый, все что-то приезжают, приходят на этих колясках, они меня честно раздражают уже. А шо?! Придут здесь [нагадят], памперсы вонючие покидают. Хоть бы в ведро. Нет, ну просто меня раздражают вообще все вот эти чужие, которые приходят и начинают здесь ещё права качать» (Галина, 1973 р.н.).

Отже, поняття «чужий» тепер поширюється й на мешканців прилеглих будинків, які старшою віковою групою такими не сприймалися. Двір навіть умовно поділили на свою частину та частину «чужинців». Вона чітко окреслена й відома тим, хто часто проводить час у дворі: «...это уже не наш двор. Сюда попробуй только сядь, сразу услышишь все, что знаешь о себе... А у них территория строго до вон там, где колеса. Вот то их территория» (Галина, 1973 р.н.).

Апеляція до минулого, де все було краще, відчутна й тут. Зокрема, двір у минулому був кращим у тому числі й завдяки відсутності «чужих». Ще Г. Зіммель зазначав, що «чужий за природою своєю не є землевласником, причому землю розуміють як важливу життєву субстанцію, пов'язану з певним місцем»¹⁷. Отже, для наших співрозмовниць середньої вікової групи межі «свого» простору звужуються, бо кількість «чужих», як їм здається, збільшується. Важливим є те, що знайомитися з «чужими» й умовно робити їх «своїми» представники середньої вікової групи не висловлюють бажання.

Тут варто знову звернутися до антропологічних праць, присвячених одеським дворам у центральній (старій) частині міста. У дослідженні 1995 р. йдеться про те, що «на початку 1970-х років почалася еміграція єврейського населення, до якої приєдналися й представники інших національностей, наприклад греки. Порожні квартири займали переселенці з сільських регіонів, розташованих навколо Одеси (болгари, українці), які привозили з місць попереднього мешкання власний спосіб життя. Багато з старожилів Одеси розглядали цих переселенців як менш культурних людей та відмежовувалися від них»¹⁸. Одна з мешканок двору каже, що «стосунки у дворі стали гіршими, тому що тепер тут живуть інші люди... тепер двір – це клоака»¹⁹. Відчутне негативне оціночне судження стосовно «чужого». З цього виходить, що з ним принаймні знайомі, вивчили його звички, які інтерпретували негативно.

²⁰ Сквирская , В., & Хамфри , К. (б.д.). Одесса: «скользкий» город и ускользящий космополитизм. Получено из <https://cyberleninka.ru/article/v/odessa-skolzkiy-gorod-i-uskolzayuschiy-kosmopolitizm>

²¹ Штихве , Р. (1998). Амбивалентность, индифферентность и социология чужого. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 1(1). Получено из http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/1998_1/Stichweh_1998_1.pdf

У дослідженні 2006–2007 рр. В. Сквірська і К. Хамфрі відзначають уже трохи іншу тенденцію – зникнення «старих, сільських якостей двору, де всі знають одне одного, й виникнення нових реалій, у яких бажання пізнати іншого/чужинця не є більше нормою співіснування»²⁰. Дослідниці спостерігали цю тенденцію на прикладі стосунків «місцевих» з турецькою родиною, що поселилася у дворі. Останнє корелює із поміченою нами тенденцією в сусідських стосунках «спального» району, які належать до умовно «середнього» покоління. Проте, на відміну від сприйняття чужого у «класичних» одеських дворах, у визначенні «чужого» «спального району» етнічної складової немає.

Результати інтерв'ю з молоддю, яка мешкає у дворі, показали – чітка ознака «чужого» зникла. Чужими стали майже всі. Молоді люди, розповідаючи свої історії, не давали ніякої оцінки людям, що так чи інакше перебувають у дворі. Ані місцевим, ані мешканцям з інших домівок. Більшість із них взагалі не звертають уваги на людей у цьому просторі. Можливо, це обумовлено тим, що наші співрозмовники проводять небагато часу у дворі. Дехто з них не знає імен сусідів, не вітається з ними і не сприймає дворовий простір як місце, що залежить від кожного з них. Межа «чужий» розширилася настільки, що окрім власних друзів та деяких близьких знайомих молоді люди більше ні з ким і не спілкуються. Образ «чужий» ніби поширився на всіх. Варто пригадати твердження Р. Штихве: для людей, які «діють в урбанізованому, функціонально диференційованому середовищі, чужий стає непомітним або повсюдним»²¹ (табл. 3).

Табл. 3

	Свій	Чужий
20 – 25 років		+++++
40 – 50 років	+++++	
60 – 80 років	+++++	

Підсумовуючи результати дослідження, метою якого було з'ясувати змінність (або незмінність) уявлень про спільний простір двору у «спальному» районі Одеси, можемо стверджувати, що помічені нами тенденції розвитку уявлень про спільний простір двору спрямовані від колективізму до індивідуалізму, від активності до байдужості (або «негативної толерантності»); від «всі свої» та простір «наш» до непомітності чужого й незрозумілості належності простору.

Усі означені зміни уявлень відбуваються на тлі спочатку радянської модернізації, частиною якої є урбанізація, а згодом на тлі нових умов «постсоціалізму». Один із важливих аспектів наших спо-

стережень полягає в тому, що на локальному рівні добре спостерігається процес руйнації «традиційного суспільства», яке було характерним для сільської громади і яке, мігруючи до міст, привозило з собою свої повсякденні й ритуальні практики. На початку досліджуваного періоду (наприкінці радянської доби) воно зберігало ще свої позиції, добре накладаючись на декларовані соціалістичні принципи колективізму. Наступна доба спричинила його практично повну руйнацію, лишивши в минулому водночас «коло своїх» та культурно схвалювану колективну активність. Варто підкреслити, що нагальна потреба вироблення нових форм колективності (наприклад, ОСББ) поки що не знайшла прийнятних форм. Разом з тим важливо зазначити, що вивчення одного двору в одному районі одного міста не дає, звісно, можливості робити узагальнення. Проте можна відзначити наявність потужного дослідницького поля, яке має значний потенціал.

References

- Holston, J., & Appadurai, A. (1996). Cities and Citizenship. *Public Culture*(8), 193. Retrieved from http://www.arjunappadurai.org/articles/Appadurai_Cities_and_Citizenship.pdf
- Boldetskaya, O., & Leonhardt, M. (1995). Bol'shaya sem'ya. Dvor i sosedskiye otnosheniya v staroy chasti goroda Odessa. In *Nekotoryye itogi Letney shkoly po sotsial'noy antropologii pod rukovodstvom d-ra Birgitt Myuller* (Berlin, in-t M.Planka) v Odesse. Odessa. Retrieved from <https://sites.google.com/site/summerschoolodessa1995/boldetskay-lronhargt-a-grait-family1995>
- Borysenko, M. (2009). Zhytlo ta pobut mis'koho naseleण्या Ukrainy u 20–30-kh rr. KHKH stolittya. Kyiv: VD «Stylos».
- Zimmel', G. (2008). Ekskurs o chuzhake. V *Sotsiologicheskaya teoriya: istoriya, sovremennost', perspektivy*. Al'manakh zhurnala «Sotsiologicheskoye obozreniye» (A. Filippova, Perev., str. 7–13). SPb: Vladimir Dal'.
- Levi-Stros, K. (1985). *Strukturnaya antropologiya*. Moskva: Nauka.
- Linch, K. (1982). *Obraz goroda*. Moskva: Stroyizdat.
- Otrishchenko, N. (2017). Shlyakhy ta obrazy: sposoby zobrazhennya prostoru na mental'nykh mapakh. In *Antropolohiya prostoru*. Tom. 1. Kul'turnyy landshaft Kyieva ta okolyts' (pp. 104–114). Kyiv: Duliby.
- Otrishchenko, N. (Red.). (2018). Sykhiv: prostory, pam'yati, praktyky. Rezul'taty tret'oyi mis'koyi litn'oyi shkoly «Uyavlennya ta dosvidy». L'viv: FOP Shumylovych.
- Papernyy, V. (1996). *Kul'tura Dva*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye.
- Petrenko-Lysak, A. (2018). Mis'kyy balkon – ne-mistse chy poza-mistse na mezhi pryvatnoho i publicjnoho. Kyiv: Rubryka. Retrieved from <https://rubryka.com/blog/miskyj-balkon/>
- Prato, D. & Prado, I. (2017). URBANISTYCHNA ANTROPOLOHIYA. *City: History, Culture, Society*(1), 11–43. doi:<https://doi.org/10.15407/mics2016.01.011>
- Rozental', G. (2003). Rekonstruktsiya rasskazov o zhizni: printsipy otbora, kotorymi rukovodstvuyutsya rasskazchiki v biograficheskikh narrativnykh interv'yu. Retrieved from http://www2.rsu.ru/binary/2630626_92.1392696619.17599.pdf

Skvyrskaya, V., & Khamfry, K. (bez daty). Odessa: «skol'zky» horod y uskol'zayushchyy kosmopolityzm. Otrymano z <https://cyberleninka.ru/article/v/odessa-skolzkiy-gorod-i-uskolzayuschiy-kosmopolitizm>

Sobolyeva, O., Ovsyuk, O., & Polek, T. (2017). Antropolohichne doslidzhennya lokal'noyi mis'koyi spil'noty Irpenya. *Ukrayinoznavstvo* (3 (64)), 214–231.

Khodorivs'ka, N. (2009). Smyslotvorni obrazy v uyavlennyakh pro poselennya. u Yakisni doslidzhennya v sotsi-olohichnykh praktykakh: navchal'nyy posibnyk (ss. 271–295). Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrainy.

Shtikhve, R. (1998). Ambivalentnost', indifferentnost' i sotsiologiya chuzhogo. *Zhurnal sotsiologii i sotsial'noy antropologii*, 1(1). Otrmano z http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/1998_1/Stichweh_1998_1.pdf

Etnologiya Odessy v istoricheskoy i sovremennoy perspektivakh. (2017). Odessa: Irbis.

Tetiana Tkhorzhevskaya, Kateryna Vynohradova

COURTYARD OF THE HOUSING AREA IN THE EYES OF THREE GENERATIONS OF ITS INHABITANTS

This article examines changeability/non-changeability of the notions of the common communicative area at the example of one courtyard in the housing area of Odesa. Since «present city life includes numerous and various cultural features, styles of life and forms of owning of city space» (Holston, Appadurai, 1996), and anthropology gives a possibility to explore how exactly «global processes reflect on the particular person's life and the whole communities on the macrolevel» (Prato, Pardo, 2013), it seemed possible for us to choose as an exploration object one «courtyard», meaning the space in between of multi-story houses.

XX century's second half known as the time of global urbanization, as a result of which at the beginning of the XXI century most of humanity turns out in the cities. Soviet modernization, including urbanization, was a part of those processes. USSR's dissipation and Ukraine's formation led to the change of many of every day's practices. All those processes influenced human societies and various local communities. We tried to find out how courtyard's inhabitants under all those complex processes changed their view on the notion of common space. Chronologically this research covers the period since first settlers in the new houses (1979–1980 yy.) until today (the research was set in the spring of 2018 y.).

Were used methods of profound themed interview and mental mapping, with the help of which are explored views of three age groups of surrounding houses at common space between them. That way lets to embrace inhabitant's understanding of the courtyard as the common space for the examined period.

The main research strategy is started by structuralists method of binary oppositions. For the analysis of changeability/non-changeability of the notions about the courtyard's common space were used binary oppositions collective/individual, activity/indifference, owned/foreign.

Noticed by us tendencies of development of the notions about the courtyard's common space directed from collectiveness to individualism, from activity to indifference, from commonality and «our» space to the obscurity of foreign and incomprehension of owning the space.»

Key words: Odessa, courtyards, Urban Anthropology.